

Feministički pristup marksističkom tumačenju tranzicije iz feudalizma u kapitalizam

Panić, Patricija

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:229685>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-10**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Patricija Panić

**FEMINISTIČKI PRISTUP MARKSISTIČKOM TUMAČENJU
TRANZICIJE IZ FEUDALIZMA U KAPITALIZAM**

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Ankica Čakardić

Zagreb, prosinac 2022.

Sadržaj

Uvod	1
1. Tranzicija iz feudalizma u kapitalizam.....	3
1.1. Tranzicijska debata	4
1.2. O tranziciji: Robert Brenner i Ellen Meiksins Wood	6
1.2.1. Agrarni kapitalizam.....	8
2. Feminizam i teorija socijalne reprodukcije	10
2.1. O feminizmu: marksistički feminizam	11
2.2. Teorija socijalne reprodukcije: klasifikacija prema Čakardić.....	12
3. Fenomen lova na vještice: poveznica s tranzicijom u kapitalizam	14
3.1. Kapitalizam i rodna podjela rada – žene kao nevidljiva radna snaga	16
3.2. Mehanizacija tijela.....	17
3.2.1. Prostitucija i seksualnost: uloga crkve i države u definiranju ženskoga tijela.....	19
3.2.3. Eksploatacija radne snage.....	22
4. Federici vs. Marx: zaključne bilješke.....	25
Literatura.....	28

FEMINISTIČKI PRISTUP MARKSISTIČKOM TUMAČENJU TRANZICIJE IZ FEUDALIZMA U KAPITALIZAM

Sažetak

U ovom radu pristupit ćemo marksističkom tumačenju tranzicije iz feudalizma u kapitalizam s feminističkog stajališta. Kao ključne reference, na koje će se ovaj rad uvelike oslanjati uz Marxova djela, izdvajamo knjigu *Kaliban i vještica* autorice Silvije Federici te *Sablasti tranzicije* Ankice Čakardić. Cilj je prikazati marginalizaciju žena u kontekstu tranzicije i razvoja kapitalizma, ponuditi analizu koja bi ih izvukla iz sjene privatnoga svijeta i objasniti kako je tranzicija iz feudalizma i kapitalizma utjecala na socijalno-ekonomski status žena.

Ključne riječi: kapitalizam, feminizam, tranzicija, Karl Marx, Silvia Federici

FEMINIST APPROACH TO THE MARXIST INTERPRETATION OF THE TRANSITION FROM FEUDALISM TO CAPITALISM

Abstract

In this paper, we will approach the Marxist interpretation of the transition from feudalism to capitalism from a feminist point of view. As key references, on which this paper will largely rely in addition to Marx's works, we single out the book *Caliban and the Witch* by Silvija Federici and *Sablasti tranzicije* by Ankica Čakardić. The goal is to show the marginalization of women in the context of the transition and development of capitalism, to analytically bring women out of the shadow of the private world and explain how the transition from feudalism and capitalism affected the social and economic status of women.

Key words: capitalism, feminism, transition, Karl Marx, Silvia Federici

Uvod

Prvi dio ovoga rada, koji se bavi analizom tranzicije iz feudalizma u kapitalizam s feminističkog stajališta, opći je i teorijski prikaz glavnih tema ovoga rada – feudalizma, kapitalizma i feminizma. U njemu ćemo definirati netom spomenute pojmove, navesti konkretne izvore kapitalizma, ali i ukratko skicirati povijest feminizma na zapadu. Time se nastoji otvoriti put dubljim, specifičnijim problemima i konkretnim primjerima ženske podređenosti u tranziciji, uključujući i izgradnju klasnog društva.

Središnji dio rada započinje raspravom o fenomenu lova na vještice, temom koja čini središnji fokus djela *Kaliban i veštica*, a kojim Federici ilustrira apsurd s kojim su se žene morale suočiti te žrtvu koju su podnijele tijekom tranzicijske povijesti. Lov na vještice, kako piše Federici, uništio je brojne preduvjete otpora žena i seljaka u borbi protiv feudalizma te stvorio uvjete za nove društvene vrijednosti i novi način proizvodnje u kojemu je formiran specifičan ideal žene kao supruge, pasivne, poslušne, štedljive, šutljive te uvijek zaposlene i čedne (Federici 2013, 131). Nakon ove rasprave, slijedi razrada teme o utjecaju tranzicije iz feudalizma u kapitalizam na društvo općenito. Kapitalizam je historijski stvorio uvjete za strukturiranje društva kakvo do tada nije postojalo, drastično prodru u sve njegove pore i proizveo klasno društvo koje jasno razgraničava više klase od nižih i obrnuto. Klasno privilegirani imaju kontrolu nad siromašnim dijelom društva zbog toga što njihova egzistencija, odnosno egzistencija radne snage, ovisi o sredstvima čiji im pristup oni omogućuju. Smisao egzistencije radničke klase i produkti njihova rada otuđuju ih od njih samih. Što više rade, bivaju sve otuđeniji (Marx, 1978, 503).

Prilikom historijske tranzicije iz feudalizma u kapitalizam dolazi do toga da, kako tvrdi Federici, žena postaje stroj za rađanje radne snage. Njezin život dolazi u ruke vladajuće klase i crkve koji u određenim trenucima idu do te mjere da, piše Federici, politiziraju seksualnost. Daju si za pravo zadirati u nečiju privatnost s ciljem kontroliranja spolnih odnosa, seksualnost postaje predmet ispovijedi, a detalji intimnih odnosa postaju tema razgovora (Federici 2013, 52). Crkva tada „ulazi” u spavaće sobe i preuzima kontrolu nad seksom. Žene poistovjećuje s nečim negativnim jer one, prema mišljenju crkve, zbog seksualnih nagona imaju moć kontroliranja muškaraca. Pored toga, izbačene su i iz svih dijelova liturgije i svetih obreda (Ibid.).

Ta kontrola postaje toliko ekstremnom da će, kako navodi Federici, država uskoro legalizirati prostituciju, dekriminalizirati silovanje te osigurati osnivanje javnih kuća iz državnih proračuna. Tijelo postaje sredstvo za postizanje određenih ciljeva, dolazi do otuđenja u raznim segmentima – otuđenja od vlastitog tijela i vlastitog rada. Položaj žena u reproduktivnom smislu postaje vrlo nepovoljan, žene se čak osuđuju na smrt ako dođe do neželjene trudnoće, ako kontroliraju svoju plodnost, koriste kontracepciju, pobace i slično (Ibid., 119).

Svi netom spomenuti procesi postižu se najvećim dijelom besramnom eksploatacijom radne snage koju žene izravno ne doživljavaju u tranziciji (jer formalno ne smiju sudjelovati u radnoj snazi) s obzirom na to da su tijekom razvoja kapitalizma gubile svoja prava i bivale višestruko materijalno degradirane. Upravo o ovoj potonjoj temi više je rečeno u radu u poglavlju naslovljenom kao „Teorija socijalne reprodukcije”.

Na samome kraju, prije zaključka, slijedi usporedba tumačenja tranzicije iz feudalizma u kapitalizam Karla Marxa i Silvije Federici. Federici na početku *Kalibana i veštice* navodi da je njena knjiga zapravo pokušaj preispitivanja marksističke analize prvobitne akumulacije s feminističkog stajališta (Ibid., 17). Autorica glavni problem Marxova tumačenja tranzicije vidi u njegovom prikazu koji polazi primarno od muškog stajališta pa stoga nije u prvobitnu akumulaciju, ključnu pojavu pri nastajanju kapitalizma, uključio fenomen razvoja rodne podjele rada, rad žena i njihovu reproduktivnu funkciju, mehanizaciju i transformaciju tijela i sl. (Ibid., 19).

Cilj je ovoga rada, na koncu, pokušati prikazati neke skrivene aspekte tranzicije i postaviti žene u prvi plan analize, odnosno istražiti određene posljedice s kojima su se morale suočiti tijekom i nakon pojave kapitalizma i to analizirajući događanja i fenomene ondašnjega vremena, kao i promjenu obiteljskih odnosa, rodni uloga, ali i društva općenito.

1. Tranzicija iz feudalizma u kapitalizam

Tranzicija iz feudalizma u kapitalizam od iznimne je važnosti za ovaj rad jer se pri samoj tranziciji počinju transformirati i definirati društveni odnosi, odnosno položaj i uloga ljudi u raznim društvenim sustavima te isto predstavlja početak razvoja položaja žena u društvu, što na koncu dovodi i do događaja poput spaljivanja žena na lomači.

Pri tumačenju kapitalizma možemo naići na tvrdnje da je teško, pa čak i nemoguće, odrediti njegov početak jer se prema klasičnom narativu smatra da postoji otkad postoji i trgovina pa se tako dolazi do zaključka da postoji oduvijek (Čakardić, 2018a). Ipak, upustimo li se u analizu feudalizma i kapitalizma kao dvaju različitih sustava (što oni i jesu), uvidjet ćemo da razlika itekako postoji te da postoje određeni momenti tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, koji će kasnije biti detaljnije objašnjeni.

Prije svega, naglasit ćemo da se u ovome radu pojava kapitalizma neće objasniti kao način proizvodnje koji postoji oduvijek, nego, na tragu nekolicine političkih marksista i drugih autora koji su se bavili ovom temom, kao pojava koja ima svoj historijski početak i izvore nastanka. O kojim se točno izvorima radi te koje se razdoblje uzima kao početak kapitalizma i zašto, više će govora biti u nastavku ovoga rada. U radu ćemo se prvenstveno dotaknuti problema tranzicije iz perspektive Karla Marxa, Silvije Federici i Ankice Čakardić, no ne možemo se, bar površno, ne dotaknuti i analize ovoga problema iz perspektive Ellen Meiksins Wood, Mauricea Dobba, Roberta Brennera te Paula Sweezyja.

Za početak je važno dati definiciju obaju sistema, dakle feudalizma i kapitalizma. Feudalizam je društveni sustav prava i obveza (skup društvenih institucija) zasnovan na posjedovanju zemlje i osobnim odnosima u kojima zemlju (i mnogo rjeđe druge izvore prihoda) vazali drže kao leno dobiveno od gospodara (Hrvatska enciklopedija 2022a). Prema istome izvoru, feudalizam se u širem smislu definira kao feudalno društvo, sustav ekonomske, društvene i političke organizacije u kojoj sloj specijaliziranih ratnika – feudalne gospode (gospodara) – podređenih jedni drugima hijerarhijom veza zavisnosti, gospodari seljaštvom koje obrađuje zemlju i stvara im uvjete za život (Ibid.).

Nadalje, razvoj feudalizma dovodi do toga da će u jednom trenutku vazali ustupiti dijelove svoje zemlje drugim vazalima ili kmetovima, no, za razliku od otuđenja od vlastitoga rada koje će uslijediti u kapitalizmu, u feudalizmu kmetovima ostaje pravo na dio zemlje od ukupne koju obrađuju, iako će za nju kasnije morati plaćati najam te će im biti zabranjeno maknuti se s nje (Ibid.). Renta koju su morali davati postojala je u tri oblika: radna (rabota, tlaka, kuluk), naturalna (produktivna) i novčana renta. Radna renta značila je da kmet obrađuje i vazalovu zemlju, naturalna je značila da kmet daje dio onoga što proizvede, a novčana je značila da kmet vazalu daje određeni novčani iznos za zemlju koju obrađuje, čime je postao neovisniji o njemu, a njegov rad produktivniji (Ibid.)

Moglo bi se reći da je feudalizam postavio temelje za društvene sustave koji će uslijediti te da eksploatacija koja je bila prisutna i tada, postoji i danas, samo u nešto drugačijem, suvremenijem obliku. Iskorištavanje radnika koje je bilo aktualno u feudalizmu, nastavilo se i u kapitalizmu. Iako se nerijetko tvrdi da ne možemo odrediti kada stvarno počinje, kao početak kapitalizma, primjerice u enciklopediji *Britannica*, kao i prema Mauriceu Dobbu (Heller 2011, 25) (*Britannica*, 2022), navodi se 16. stoljeće, kada u Engleskoj dolazi do propasti raspada feudalne strukture, čija kriza započinje još u 14. stoljeću. Dobb, primjerice, navodi da je vremensko razdoblje između kraja feudalizma i početka kapitalizma dugo dvjestotinjak godina (Heller 2011, 25).

Kako bismo približili ovu temu te pobliže prikazali Dobbovo tumačenje nastanka kapitalizma, u nastavku ćemo u kraćim crtama prikazati debatu između njega i Paula Sweezyja, te ukratko i druge tranzicijske debate koje su uslijedile nakon njihove.

1.1. Tranzicijska debata

Tranzicijske debate živo su se odvijale sredinom 20. stoljeća. Dobbova stajališta već su iznesena ranije, a slična dijele i drugi zagovornici sadašnje teorije političkog marksizma, dok Paul Sweezy ključni faktor tranzicije vidi u širenju trgovine, kao i ekonomskom rastu i razvoju, no kao nečemu izvan feudalizma (čime bismo zapravo mogli sažeti njegove stavove) i upravo to mu zamjeraju ostali sudionici debate. Maurice Dobb je u svojem tumačenju razlog propasti feudalnog sustava

vidio u unutarnjim čimbenicima, kao što je eksploatacija radnika, njihov bijeg u gradove, ali i rast trgovine koja je pojačavala unutarnje sukobe (Ibid.).

Slično Dobbvojoj interpretaciji, Rodney Hilton također je uzrok raspada feudalizma locirao u klasnoj borbi. Prema njegovoj teoriji klasna je borba bila glavni pokretač velikih društvenih promjena, a rast proizvodnih snaga glavna varijabla raspada feudalizma. Klasna borba između gospodara i seljaka prema Hiltonu dovela je prvo do procvata feudalizma, a zatim i do njegova raspada (Ibid., 30). Povećanje rente prvo je dovelo do tehnoloških inovacija, razvoja gradova i trgovine te povećane produktivnosti, a zatim do samog pada feudalnog sustava (Ibid.).

Sve navedeno dovelo je, također, do stvaranja razlika među seljacima – oni bogatiji počeli su prisvajati više zemlje te su zapošljavali one bez zemlje, počeli su se, također, buniti protiv visoke rente, koja je još veći problem bila siromašnijim seljacima kojima je visina rente direktno utjecala na egzistenciju, a sve skupa dovelo je do borbi koje su eskalirale u 14. stoljeću, kada feudalizam doživljava krizu (Ibid., 31). Hilton je također gradove vidio kao dio feudalnog sustava, što je John Merrington, uz nekoliko previda, detaljnije obradio u svojem članku, no u ovome radu nećemo ulaziti dublje u njegovu analizu (Merrington 1976, 170). Važno je samo na tom tragu istaknuti da su gradovi, prema onima koji su ih tumačili kao uzrok nastanka kapitalizma (pr. Hilton i Merrington), predstavljali utočišta potlačenih te su imali utjecaja na raspad feudalizma.

Ako se vratimo Dobbvojoj interpretaciji te sažmemo njegovo tumačenje kako bi nam tranzicija iz feudalizma u kapitalizam bila jasnija, onda moramo imati na umu da on osporava tezu da je utjecaj trgovine odlučujući faktor u tranziciji, otvara teorijski prostor za razumijevanje pojave kapitalizma kao agrarne forme i suprotstavlja se važnosti uloge gradova i trgovina u formiranju engleskog kapitalizma te smatra da je kapitalizam nastao oslobađanjem robne proizvodnje, što je uslijedilo iz klasne borbe između vlastelina i seljaka, a ne pod utjecajem izvanfeudalističkih elemenata poput trgovine ili razvoja novčane razmjene (Čakardić 2019, 65). Ovo nam je važno razumjeti kako bi nam bilo jasnije sljedeće potpoglavlje u kojemu ćemo prikazati još nekoliko tumačenja tranzicije.

1.2. O tranziciji: Robert Brenner i Ellen Meiksins Wood

Kada govorimo o problemu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, ne možemo ne spomenuti Roberta Brennera koji je inicirao tzv. „Brennerovu debatu”. Ta je vrlo poznata debata započela 1976. godine člankom „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, objavljenome u časopisu „Past and Present”. Članak obuhvaća dva modela razumijevanja historije, odnosno tranzicije iz feudalizma u kapitalizam – demografski i komercijalizacijski model. Čakardić u knjizi *Sablasi tranzicije* navodi da je Brenner jedan od rijetkih teoretičara koji se bave transformacijom društva, pravilima reprodukcije i slično, odnosno, radi pomak od analiza koje prijelaz iz feudalizma u kapitalizam tumače kao esencijalno kapitalistički proces (Čakardić 2019, 84). U ranije spomenutom Brennerovom članku kao ključan faktor tranzicije ističu se društveno-vlasnički odnosi. Ti odnosi sastoje se od dvaju ključnih elemenata – jedan su društveni odnosi (odnosi između proizvođača, kmetova i vlasnika sredstava za proizvodnju), a drugi su vlasnički odnosi. Marijan Kraljević u svojem prikazu navodi:

Prema Brenneru tranzicija u kapitalizam podrazumijeva dva procesa, kolaps izvlačenja viška vrijednosti političkim sredstvima s jedne i oduzimanje sredstava za proizvodnju od direktnih proizvođača, kmetova, s druge strane. Ovi procesi su se odvijali u Engleskoj u razdoblju od 14. do 16. stoljeća zbog nemogućnosti tamošnje vlastele da čvrsto nametne kmetstvo seljacima, a istovremeno nije došlo ni do uspostave apsolutizma kao u Francuskoj gdje je država nametnula velike poreze seljacima no zauzvrat je sprječavala eksproprijaciju seljačke zemlje. Brenner tvrdi da je ovo bio rezultat specifičnih društveno-vlasničkih odnosa. Engleska vlastela prema njemu nije imala drugog izbora osim tranzicije u agrarni kapitalizam s društvenom piramidom koja se sastoji od vlastelina-zemljoposjednika, kapitalističkog zakupca koji organizira proizvodnju i plaća rentu zemljoposjedniku, te seljaka kojeg zakupac plaća za njegov rad. Ova Brennerova analiza je postala temelj političko-marksističke interpretacije tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Čakardić smatra da nam ovako postavljena analiza pokazuje da kapitalizam nije transhistorijski fenomen koji je postupno prevladao, već je nastao u specifičnom historijskom razdoblju „zahvaljujući čistim ekonomskim pritiscima kompetitivne dinamike tržišta, kao i tehnikama direktne prisile zemljoposjednika“ (Kraljević 2020).

U nastavku ćemo malo detaljnije izložiti dva ranije spomenuta modela Brennerova tumačenja tranzicije – komercijalizacijski i demografski. Prvi model tema je koju i Čakardić često spominje u svojim analizama pa tako na jednom mjestu objašnjava da je riječ o modelu Adama Smitha prema kojemu je:

...temeljni uzrok pojave kapitalističkog društva proces akumulacije kapitala koji je omogućio gomilanje bogatstva sposobnih i „poduzetnih“ pojedinaca te da kapitalizam predstavlja priču o „historiji“ materijalnog bogaćenja i potom stvorenih investicijskih prilika – politički marksizam tvrdi da bogatstvo, samo po sebi, ne predstavlja ujedno i kapital, i da kapital u bitnome podrazumijeva specifičan društveni odnos (Čakardić, 2018a).

Čakardić nas također upoznaje s činjenicom „da je prvi epistemološki iskorak iz klasičnog komercijalizacijskog modela i naglasak na eksplanatornoj analizi izvora kapitalizma kao društvenog odnosa izveo Karl Marx u *Kapitalu* i djelomično u djelu *Grundrisse* (Ibid.) U djelu *Sablasti tranzicije* autorica pojašnjava da je u okviru komercijalizacijskog modela i buržoaske paradigme „kapitalizam shvaćen kao prilika, ne prinuda, a srednju klasu u usponu predstavljaju trgovci (traders), poduzetnici (merchants), ranomoderna buržoazija (burghers) i buržoasko građanstvo (bourgeoisie)” (Čakardić 2019, 46).

Meiksins Wood također se bavila ovim pitanjem te je kritički pojasnila problematiku – nazovimo ga „smitovskog” (ili nemarksističkog) – shvaćanja kapitalizma kao nečega što postoji oduvijek, da su njegovi korijeni sadržani u činu primitivne razmjene i trgovine, odnosno da je on na neki način samo nastavak ranijih društvenih sustava, a nastanak industrijskog kapitalista nešto je što seže još u najraniji Babilon (Meiksins Wood 2002, 5). Brennerova debata važna je kada govorimo o izvorima kapitalizma jer on pokazuje da su tehnološki napretci uzrokovali promjene u društveno-vlasničkim odnosima te da su, kako navodi Meiksins Wood, ti napretci i industrijalizacija bili rezultat, a ne uzrok tržišnog društva (Ibid. 144).

Demografski model, baš kao i komercijalizacijski, ima određene nedostatke pri tumačenju tranzicije. Jedan je od njih, primjerice, to što se nije uzimalo u obzir da su različita povijesna događanja u različitim državama imala drugačije ishode, odnosno, kako govori Brenner, drugačiji ishodi proizašli su iz sličnih demografskih trendova u različitim vremenima i na različitim područjima Europe. Tako je, na primjer, u mnogim zemljama u 14. i 15. stoljeću došlo do zaoštavanja odnosa između kmetova i zemljoposjednika, što je u 16. stoljeću dovelo i do njegova propadanja, a u isto vrijeme u istočnoj Europi, na primjer u Pomorju, Brandenburgu, Istočnoj Pruskoj i Poljskoj smanjenje stanovništva u kasnom 14. stoljeću dovodi do nametanja kmetstva među stanovništvom koje je do tada bilo jedno od najslobodnijeg europskog stanovništva (Ibid. 41).

Vrlo slično Brenneru, i Ellen Meiksins Wood analizira problem tranzicije. Njena se socijalna filozofija kapitalizma gradi preko dvaju principa. Prvi je da moramo uvidjeti imperitive (nadmetanje, konkurentnost, akumulacija i maksimizacija profita, unaprjeđenje produktivnosti rada) koji uvjetuju funkcioniranje kapitalizma da bismo razumjeli njegov smisao, a drugi je odnos između ekonomskog i političkog polja (Arežina 2020, 56). Iako zbog opsega ovoga rada nećemo ulaziti u detalje problema koje Meiksins Wood obrađuje u svom utjecajnom djelu *The Origin of Capitalism*, dotaknut ćemo se osnovnoga o njezinu razlikovanju ekonomskoga i političkoga u kontekstu ranog agrarnog kapitalizma.

1.2.1. Agrarni kapitalizam

Ako uzmemo u obzir sve o čemu je do sada bilo riječi, a posebice opis feudalističkog društva i prijelaza u kapitalistički, složiti ćemo se da je govor o agrarnom kapitalizmu prijeko potreban za razumijevanje tranzicije iz feudalizma u kapitalizam uopće. Agrarni kapitalizam, naime, pretpostavlja da je kapitalizam nastao na selu i to na vrlo specifičnom mjestu te vrlo kasno u povijesti čovječanstva (Meiksins Wood 2002, 95). Kako bi se realizirali porivi akumulacije i maksimiziranja profita potrebna je bila, tvrdi Meiksins Wood, potpuna transformacija najosnovnijih ljudskih odnosa i praksi te „prekid prastarih obrazaca ljudske interakcije s prirodom” (Ibid.).

Već smo ranije spomenuli da postoje teorije koje polaze od teze da su pojava gradova i urbanizacija bitno doprinijeli pojavi kapitalizma, međutim, takva teorija može biti problematična, i to iz nekoliko razloga. Jedan je kako pojašnjava Meiksins Wood, to što nije u svim gradovima došlo do razvoja kapitalizma. Kao primjer navodi Firencu koja je bila iznimno razvijen grad, ali svejedno nije bila mjesto u kojemu je došlo do razvoja ovog društvenog sustava te se stoga naziva i "neuspješnom tranzicijom" (Ibid. 85). Kada bi pojava gradova uistinu predstavljala ključni razlog pojave kapitalizma, onda bi se diljem Europe (pa i šire) u njima jednako ili bar približno jednako razvijao kapitalizam.

Meiksins Wood više je poglavlja svoje knjige o izvorima kapitalizma posvetila upravo ovoj temi. Tako, na primjer, u poglavlju „Agrarian Capitalism and Beyond” zaključuje da se nastanak i

uzdizanje kapitalizma ne može objasniti tehnološkim napretcima, kao ni napretcima ekonomije zapadne Europe ili drugim transhistorijskim mehanizmima. Autorica piše:

Specifična transformacija odnosa društvenog vlasništva koja dovodi do povijesno jedinstvenog 'progresu' proizvodnih snaga ne može se uzeti zdravo za gotovo. Presudno je to priznati za razumijevanje kapitalizma – da ne govorimo o uvjetima njegovog ukidanja i zamjene drugačijim društvenim oblikom. Moramo prepoznati ne samo punu snagu kapitalističkih imperativa, prisile akumulacije, maksimiziranja profita i povećanja produktivnosti rada, već i njihove sustavne korijene, tako da znamo zašto funkcioniraju na način na koji funkcioniraju (Meiksins Wood 2002, 146).

Kada govorimo o izvorima tranzicije, a posebno o tome kako su se transformirali društveno-vlasnički odnosi, nužno je spomenuti političko-ekonomsko stanje u agrarnoj Engleskoj u 17. stoljeću. Engleska je zasigurno jedan od zanimljivijih primjera tranzicije i bez nje vrlo vjerojatno, piše Meiksins Wood, ne bi bilo kapitalizma uopće (Ibid., 142). Bez engleskog agrarnog kapitalizma, prije svega, ne bi bilo ni razvlaštenih masa koje moraju prodavati radnu snagu za plaću, a bez neagrarne radne snage, prema Meiksins Wood, ne bi bilo masovnog potrošačkog društva za jeftinu, svakodnevnu robu, poput hrane i tekstila, koja je pokretala proces industrijalizacije (Ibid., 142). Upravo je agrarni kapitalizam ono što je omogućilo industrijalizaciju, on je ono što je dovelo do transformacije vlasničkih odnosa, promjene domaćeg tržišta, promjena u sastavu stanovništva i dr., a sve to važnije je od tehnološkog napretka (Ibid., 143).

Konačno, drastična transformacija društva započela je već na selu, a kulminirala pri propasti feudalizma te samoj tranziciji u kapitalizam. Među najpogođenijima bile su žene, a da bismo govorili o tome kako su bile pogođene i kako se njihov položaj u društvu mijenjao, započet ćemo s predstavljanjem feminizma uopće, budući da će feminizam, a posebice marksistički feminizam, staviti u prvi plan to da su pri tranziciji iz feudalizma u kapitalizam najgora prošle žene.

2. Feminizam i teorija socijalne reprodukcije

Ženom se ne rađa. Ženom se postaje.

Simone de Beauvoir, *Drugi spol*

Kao što je već ranije rečeno, feminizam zauzima važno mjesto u tumačenju tranzicije iz feudalizma u kapitalizam jer je otvorio prostor ženama da pokušaju poboljšati svoj društveni položaj, da se bore za prava bez kojih ostaju ili koja uopće nikada nisu ni imala. Jedan je od takvih primjera i spomenuta tranzicija. Za početak ćemo definirati pojam feminizma, a zatim reći nešto više o marksističkom feminizmu koji se dotiče problematike koja je tema ovoga rada – socijalne reprodukcije.

Feminizam je teorijsko-politički napor koji polazi od položaja žena kako bi otuda progresivno mijenjao čitavo društvo. Pojavu feminizma dovodimo u vezu s prvim zahtjevima žena za postizanjem jednakih mogućnosti u odnosu na muškarce, u obrazovanju, radu i politici (Šimac 2021). Iako žene na zapadu u pravilu danas imaju bolji položaj u odnosu na vrijeme začetaka feminizma, seksizam i podređenost žena ipak su prisutni i danas.¹

Tako u Izvješću o napretku obrađenom na feminističkom portalu *VoxFeminae* stoji da su razlozi lošeg statusa žena ekonomske politike i diskriminatorni zakoni, neovisno o tome radi li se o bogatim ili siromašnim zemljama. Dalje se navodi da je samo polovica žena u dobi iznad 15 godina uključena u radnu snagu, dok je među muškarcima uključeno njih $\frac{3}{4}$, a u siromašnim je zemljama 75% žena zaposleno u neformalnim sektorima ili na poslovima koji nisu pokriveni zakonima o radu. Nejednakost se očituje i u iznosu plaća pa tako žene u Francuskoj i Švedskoj zarade i do 31% manje od muškaraca, u Njemačkoj 49%, a u Turskoj čak i 75% manje (Barbutov Krsteva 2015).

¹ Iako čak i u razvijenim državama žene nisu uvijek (ili uopće) u ravnopravnom odnosu spram muškaraca, izrazito nepovoljan položaj žena karakterističan je, primjerice, za manje razvijena društva i sredine. Jedan od primjera mogu biti pripadnice romske nacionalne manjine koje nerijetko rađaju kao maloljetnice i nikada ne završe školu. U članku objavljenom na portalu „Tris” navodi se da je dvostruko više neškolovanih Romkinja nego Roma. S nepovoljnim položajem Romkinja i drugih pripadnica raznih manjina uglavnom smo upoznati te se o tome piše u medijima, provode se razni projekti s ciljem obrazovanja istih ili smanjenja diskriminacije nad njima i slično, manje ili više uspješno, no ono što često uspije proći „ispod radara” situacija je u kojoj se nalaze i sve ostale žene, čak i one koje žive u razvijenim sredinama, visokoobrazovane su i slično (Šimac, 2021).

S obzirom na sve navedeno, ne iznenađuje činjenica da je feminizam aktualan i danas, no zbog teme ovoga rada fokusirat ćemo se uglavnom na smjer marksističkog feminizma i teoriju socijalne reprodukcije koji temu tranzicije obrađuju detaljnije i fokusiranije.

2.1. O feminizmu: marksistički feminizam

Moderna se feministička misao započinje razvijati krajem 18. stoljeća kulturnim djelom *Obrana ženskih prava* iz 1792. godine liberalističke autorice Mary Wollstonecraft. Feministička misao razvijala se u četiri vala te u raznim smjerovima (npr. liberalni, marksistički, radikalni, socijalistički, anarhistički, poststrukturalistički), no mi ćemo se u ovome dijelu rada zadržati na Federicinom pristupu marksističkom feminizmu te njenome objašnjenju tranzicije iz rodne perspektive. Elisabeth Armstrong u radu „Marxist and Socialist Feminism” navodi da marksistički feminizam istražuje kako rodne ideologije ženstvenosti i muškosti strukturiraju proizvodnju u kapitalizmu. Prema njoj se marksistički feminizam bori s dvama središnjim pitanjima – jedno je kako je politička ekonomija rodno određena u kasnom kapitalizmu, a drugo kako socijalna reprodukcija ljudi i zajednica općenito obnavlja kapitalizam, umjesto da podržava antikapitalističku praksu (Armstrong 2020, 3).

Srž marksističkog feminizma zapravo se krije u činjenici da se kapitalizam na neki način gradi na ženama, odnosno one su bile prisiljene rađati novu radnu snagu koja bi zatim bila eksploatirana. Pojavom privatnog vlasništva, kako piše i Federici, dolazi do nezavidnog položaja žena jer njihova samostalnost postaje sve manja i sve više postaju podređene muškarcima. Privatizacija zemlje u Europi, kao što se ranije navodi, stavila je žene u nepovoljan položaj. Posebno su starije žene, kako piše Federici, bile u teškoj situaciji jer su ostajale bez podrške djece, zapadale su u bijedu i preživljavale od pozajmica, sitnih krađa, odgođenog plaćanja i slično. Žene također nisu tako lako mogle živjeti životom skitnice ili migrantskih radnika jer je to često značilo da su izložene nasilju, posebno je teško bilo ako su bile trudne i slično. Nisu mogle biti ni dio plaćene vojske, osim eventualno kao kuharice, prostitutke, supruge i slično, no i tu su opciju izgubile do početka 17. stoljeća (Federici 2009, 94). Sve navedeno, ali i još više od toga, uzroci su zbog kojih žena postaje nevidljiva radna snaga. Ovom problematikom bavi se teorija socijalne reprodukcije, koju ćemo pobliže prikazati u sljedećem potpoglavlju.

2.2. Teorija socijalne reprodukcije: klasifikacija prema Čakardić

Teorija socijalne reprodukcije (TSR) načelno polazi od pretpostavke da „postoji izravna biološka reprodukcija radničke klase koja se odvija kroz rađanje u okviru obitelji, i sugerira da je to jedan od ključnih mehanizama reprodukcije radničke klase” (Bhattacharya 2019). Čakardić u *Sablastima tranzicije* piše da je za Marxa „neposredna proizvodnja kapitala istovremeno proces rada i njegovo oplođivanje vrijednosti, a određujuća pobuda [kapitala jest] proizvodnja viška vrijednosti”, pri čemu je naglasak na „stalnom obnavljanju i ponovnom realiziranju kapitala kao proizvodnog, aktivnog, djelatnog, naizmjenično u obliku novčanog i robnog kapitala” (Čakardić 2019, 215). Marx ovdje zanemaruje reprodukciju radne snage koja je ključna u razvoju takvoga društva. Reprodukcijski rad i ostali reproduktivni rad, sve što se podrazumijeva pod tim, uključujući osiguravanje osnovnih sredstava za egzistenciju, odvija se u sferi kućanstva (Ibid.). Kao temeljne elemente teorije socijalne reprodukcije Čakardić postavlja Marxovu kritiku transhistorijskih pretpostavki klasične političke ekonomije, njegovu „definiciju specifičnosti kapitalističkih društava kao „velike zbirke roba” i njegov prikaz cjeline cirkulacije kapitalističke proizvodnje i reprodukcije” (Čakardić 2018, 112).

Socijalna reprodukcija imala je važnu ulogu u stvaranju kapitalističkog društva, a da bismo pokazali zašto, u nastavku ćemo pristupiti teoriji socijalne reprodukcije pojašnjavajući klasifikaciju TSR-a koju donosi Čakardić, i koja se proteže kroz tri različita vremenska odsječka.

U ranoj teoriji socijalne reprodukcije (socijalistički feminizam) ističu se tri teoretičarke i revolucionarke – Clara Zetkin, Rosa Luxemburg i Alexandra Kollontai (Čakardić 2018, 118). One su smatrale da su žene dvostruko opresirane – s jedne strane problem je kapitalizam, a s druge zavisnost od obiteljskog života. Spomenute teoretičarke s početka 20. st. također su isticale da se kućanski rad smatra neproductivnim jer ne stvara kapitalistički profit (Ibid., 119).

Njihove teorije dvostruke opresije nastavit će razvijati tijekom 70-ih, u kontekstu tzv. autonomističkog feminizma, koji feminizam dovodi u vezu s međunarodnom kampanjom „Nadnice za kućanski rad (NKR)”. Ova kampanja nastaje 70-ih godina u Italiji u organizacijama poput „Lotta Femminista” (Feministička borba), a istaknute članice bile su Leopoldina Fortunati,

Selma James, Brigitte Galtier i Mariarosa Dalla Costa, uz koje važnu ulogu ima Silvia Federici koja je 1975. godine objavila „Wages Against Housework”. Taj će esej, kako piše Čakardić, poslužiti kao manifest NKR-a (Ibid., 121).

Autonomistički feminizam prepoznaje da su žene nevidljiva radna snaga, ističući da je rad žena zapravo sveden na reprodukciju radne snage. Silvia Federici ovdje je bila posebno direktna i revoltirana pa tako, na primjer, ističe da je kućanski rad pretvoren u (prividni) čin ljubavi i da je „kapital zaradio i zarađuje novac od našeg (op.a. ženinog) kuhanja, smješkanja, jebanja” (Federici 2012, 17 i 19).

Uz dvosistemska teoriju, razvija se i unitarna teorija prema kojoj je ključni zadatak marksističkog feminizma objasniti „kako su rod i klasa isprepleteni u kapitalističkom načinu proizvodnje” (Čakardić 2018, 126), odnosno, naglasak je na logici kapitalizma koji „istovremeno podrazumijeva eksploataciju i opresiju”, ujedinjuje proizvodnju i reprodukciju (Ibid.).

Prije nego dublje zaronimo u rodnu podjelu rada, dotaknut ćemo se fenomena lova na vještice jer je on važan dio teme našega rada, a na njega su upravo upozorile akterice autonomističkog feminizma, u prvom redu Federici. Naime, lov na vještice konkretan je i slikovit primjer žrtve koje su žene morale podnijeti u tranziciji i to onda kada nisu pristajale na svoju ulogu reproduciranja radne snage (ako su pobacile, imale spolne odnose iz užitka, a ne s ciljem rađanja i sl.). Iduće će poglavlje, stoga, započeti opisom i karakterom lova na vještice te će nas uvesti u temu rodne podjele rada, kojom se bavimo nakon toga.

3. Fenomen lova na vještice: poveznica s tranzicijom u kapitalizam

Lov na vještice u pozadini ima sociološki, kulturološki, pa i psihološki aspekt. Sociološki jer je u ogromnoj mjeri transformirao način na koji društvo razmišlja i djeluje, kulturološki zbog raznih vjerovanja o vješticama, a psihološki jer se u jednu ruku na taj način opravdavala nesreća (Jarić 2013, 2), a u drugu se brutalno manipuliralo ljudima i definiralo novo društvo koje djeluje upravo onako kako vladajući to žele te se iskorjenjuje sve ono što im nije odgovaralo. Ovaj fenomen posebno je obilježio razdoblje od 15. do 18. stoljeća i predstavlja pravi primjer ljudskog apsurdna i nepostojanja granica do kojih ljudi mogu ići. Uz vladajuće i crkvu, ogromnu ulogu u spaljivanju vještica imali su „obični” ljudi koji su u nekom trenutku počeli sumanuto optuživati jedni druge za vještičarenje, bez ikakvih stvarnih i razumnih dokaza te unatoč činjenici da je u određenim trenucima doslovno bila dovoljno samo njihova riječ da netko bude mučen i/ili osuđen na smrt. Lov na vještice samo je jedan od primjera situacija koje iz ljudi izvlače najgore, ali i primjer nepravde koja je počinjena mnogim nedužnim ljudima koji su zbog mučenja priznali da su vještice, iako to, naravno, nisu bili.

Briggs navodi da se ustalio snažan mit da je u Europi na lomači spaljeno 9 milijuna žena koje se smatralo vješticama pa je zapravo, kako on to pojašnjava, riječ o tzv. *gendercideu*, a ne genocidu. Međutim, prema novijim procjenama, među oko 100 000 suđenja između 1450. i 1750. godine dogodilo se između 40 000 i 50 000 smaknuća, od čega se od 20 do 25 posto odnosi na muškarce (Briggs 2002, 6). Da bismo uopće govorili o spaljivanju vještica, trebamo prethodno dati definiciju pojma vještice. Vještica je, piše Robin Briggs, inkarnacija drugoga, ljudsko biće koje je izdalo svoju prirodnu odanost da bi postalo agent zla (Ibid., 1). Neki izvori navode da je posrijedi fenomen žene koja ima moć da ljudima nanosi zlo, a prema drugima da je riječ je o ženi za koju se vjeruje da ima čarobne moći te ih koristi kako bi naudila ili pomogla drugima. Ipak, pojam "vještica" nije oduvijek imala negativnu konotaciju – kada govorimo o etimologiji tog pojma kod starih Slavena, vješticom se zvao onaj koji je mnogo znao, bio vješt, a kod Čeha i danas pojam vještac označava proroka, to jest "onoga, koji i buduće stvari znade" (Jarić 2013, 3).

Ako govorimo o vješticama u kontekstu spaljivanja na lomači, onda svakako govorimo o nečemu negativnome – žene se, baš kao što se navodi prethodno, na neki način smatralo agentima zla. Federici u svojoj studiji ističe da su optužene i ubijene uglavnom bile žene koje su bile sa sela. Svi

oni koji su završili na ispitivanju bili su podvrgnuti najokrutnijem mučenju, vjerojatno zato što su predstavljali prijetnju za strukture moći, navodi se. Radilo se zapravo o ratu protiv žena koji je trajao bar dva stoljeća (Federici 2009, 209). Važnu je ulogu odigrala činjenica da se žene doslovno smatrale đavoljim sluškinjama te zavodnicama koje su muškarce navodile na grijeh. Federicininim riječima:

Kao što je propovedao Malleus maleficarum, žene su lepe na oko, ali zarazne na dodir; one privlače muškarce, ali ih i uništavaju; one čine sve da im ugone, ali uživanje koje pružaju gore je od smrti, zato taj porok za muškarce znači gubitak njihovih duša – a možda i polnih organa. (Kors i Peters 1972: 114–115) Veštica, navodno, može da kastrira muškarce ili da ih učini impotentnim, bilo tako što će zamrznuti njihovu rasplodnu moć, bilo tako što će učiniti da im penis skače ili spušta se po njihovoj volji. Neke su krale penise i u velikom broju ih skrivale u ptičijim gnezdima ili kutijama, sve dok pod mukama ne bi pristale da ih vrate njihovim vlasnicima (Ibid., 234).

Ženama se upravljalo po potrebi, ovisno o tome na koji su način potrebne vladajućima. Isto se događa i po pitanju isključenja žena iz plaćenog dijela radne snage pa je tako, s obzirom na temu ovoga rada, ključno istaknuti da je fenomen lova na vještice usko povezan s razvojem kapitalizma. Federici navodi da je lov na vještice bio pokušaj kontrole rađanja, da se maternica stavi u službu povećanja populacije, odnosno proizvodnje i akumulacije radne snage (Ibid., 229). Na drugom mjestu autorica bilježi:

To je hipoteza; ono što je izvesno jeste da je lov na veštice promovisala politička klasa zabrinuta opadanjem populacije i motivisana uverenjem da se bogatstvo nacije sastoji u velikoj populaciji.. Činjenica da su XVI i XVII vek bili vrhunac merkantilizma i početak demografskog beleženja (rođenja, smrti i sklopljenih brakova), popisa stanovništva i formalnog proglašenja demografije za prvu „državnu nauku“, jasan je dokaz strateškog značaja koji je kontrola nad promenama populacije stekla u političkim krugovima koji su pokrenuli lov na veštice (Ibid., 229).

Iza tvrdnje da su politički krugovi pokrenuli lov na vještice prema Federici stoji činjenica da je Crna smrt, odnosno kuga, u 14. stoljeću ubila 30-40 % europske populacije, što je posljedično značilo i značajno smanjenje radne snage, a zatim i posezanje za rigoroznim mjerama u svrhu povećanja iste. U to vrijeme smanjila se razlika između klasa jer su ljudi, svjesni svoje smrtnosti, počeli živjeti hedonistički i nisu toliko marili za status u društvu, a to je onda dovelo do toga da se podređeni slojevi društva polako počinju oslobađati okova feudalizma (Ibid., 61).

Kada kažemo da je uslijedilo posezanje za rigoroznim mjerama, možemo itekako reći da se pri tome misli na saniranje štete koju je nanijela kuga i obnavljanje radne snage nauštrb žena. Pri tome, naravno, mislimo na rodnu podjelu rada koje ćemo se dotaknuti u sljedećem potpoglavlju, nakon čega ćemo se, posljedično, osvrnuti i na ono što je srž rada – žene kao nevidljivu radnu snagu. Ova pojava sa sobom donosi mehanizaciju tijela koja je nastupila pri tranziciji u kapitalizam i nastavila se u kapitalizmu (žensko tijelo svedeno je na najprimitivniju razinu). Mehanizacija je, konačno, kao posljedicu donijela alijenaciju od vlastita tijela, a svime navedenim detaljnije ćemo se baviti u nastavku.

3.1. Kapitalizam i rodna podjela rada – žene kao nevidljiva radna snaga

Kao što se već kroz cijeli rad može naslutiti, a ponegdje se i direktno navodi, tranzicija iz feudalizma u kapitalizam transformirala je društvo kakvo je postojalo do 16. stoljeća. Za razliku od kmetova koji su bili daleko od slobodnih, ali su bar u određenoj mjeri uživali u plodovima svojega rada (npr. viškove su u određenim periodima mogli ostavljati sebi), u kapitalizmu se rad otuđuje od radnika, višak rada nije iznimka nego pravilo, no sada koristi od njega ima samo poslodavac, žene se iskorištava kao besplatnu radnu snagu, mogli bismo reći da gube identitet, žive u sjeni i postaju sredstvo za proizvodnju nove radne snage, javljaju se dvije izražene klase – proletarijat i buržoazija itd. Sve navedeno samo su neka od obilježja kapitalističkog društva, a u nastavku ovoga poglavlja detaljnije ćemo se dotaknuti rodne podjele rada i mehanizacije tijela.

Žene su u feudalizmu, kako to opisuje Čakardić u svojem tekstu „Klasna historija i agrarni kapitalizam”, također imale ulogu kućanice, ali ona se razlikovala od one u kapitalističkom sistemu. Naime, život žene kao kućanice u feudalnom društvu nije nešto što nam je nepoznato i dan danas – žene su prale, čistile, brinule o djeci i slično, no kada to nisu radile, a posebno kada su muškarci bili odsutni zbog poslova koji su usmjereni na trgovinu ili obrt, žene su dobivale određenu odgovornost te su u jednoj mjeri vodile brigu o obitelji i ekonomiji kućanstva (Čakardić 2019, 216). Ono što je ključno u kapitalizmu u odnosu na feudalizam i to ne na pozitivan način jest činjenica da se produktivni i reproduktivni rad (žena) izjednačavaju. Do toga dolazi nakon privatizacije, odnosno ograđivanja zemlje i prilagodbe na novi, kapitalistički način rada u kojemu

muški radnici rade za novac i to na sve kompetitivnijem tržištu, a radno mjesto i kućanstvo postaju dva razdvojena segmenta gotovo u svakom pogledu, izuzev onoga da se unutar kućanstva stvara nova radna snaga te to postaje ženina glavna uloga (Ibid.).

Transformacijom društva žena postaje sve ovisnija o nadnici obiteljskog nadničara, odnosno supruga ili drugog radnika muškarca (Ibid., 217). Federici navodi primjere transformacije ženskih života u to doba:

U italijanskim trgovačkim gradovima, žene su izgubile pravo na nasljedstvo trećine vlasništva svojih muževa (tertia). U seoskim oblastima, bile su još više isključene iz posjedovanja zemlje, posebno ako su živjele same ili postale udovice. Posledica toga je bila da su do XIII veka žene predvodile odlazak sa sela, kao najbrojnije među seoskim emigrantima u grad, da bi do XV. veka činile veliki procenat gradskog stanovništva. Tu je većina njih živjela u bednim uslovima, obavljajući slabo plaćene poslove sluškinja, piljarki, malih prodavačica (često kažnjavanih zbog neposjedovanja dozvole), predilja, članica nižerazrednih gildi ili prostitutki (Ibid.).

Tranzicija u kapitalizam višestruko je degradirala žene, no otuđenje od vlastita tijela te oduzimanje prava na rad koje je proizašlo iz novog poimanja rada te razdvajanja produktivnog i reproduktivnog rada, činjenja ženskoga rada nevidljivim, neispunjavajućim zbog toga što je zapravo nametnut, neplaćenim i iskorištenim za manipulaciju ženama te guranje istoga u pozadinu, vjerojatno je jedan od najgorih i najzanemarenijih segmenata tranzicije. Transformacija čitavoga društva i uzdizanje kapitalističkog sistema preko ženinih leđa nešto je što nikako ne smije biti prešućeno ili izostavljeno, stoga, nastavak ovoga rada posvećujemo problemima s kojima su se žene susrele u tom teškom razdoblju.

3.2. Mehanizacija tijela

Tijelo u tranziciji u kapitalizam ima iznimno važnu ulogu, a tome je Federici pristupila na posebno zanimljiv način. U djelu *Kaliban i veštica*, za čiji je naziv Federici inspiraciju dobila iz Shakespeareove *Bure*, Kaliban predstavlja simbol svjetskog proletarijata, odnosno proleterskog tijela kao poprišta i instrumenta otpora logici kapitalizma, a figura vještice predstavlja otjelovljenje svijeta ženskih subjekata koje je kapitalizam morao uništiti (heretičke žene, neposlušne supruge, iscjeliteljice) (Federici 2009, 17). Ono što je jedan od glavnih Federicinih zaključaka zapravo je to da se žensko tijelo iskoristilo za biološku reprodukciju radne snage i time ih se degradiralo na

više razina – njihov je rad najčešće bio neplaćen, ovisile su o muškarcima u svrhu reprodukcije radne snage, ali i u svrhu egzistencije uopće s obzirom na to da nisu mogle raditi. Njihovo tijelo svedeno je na najprimitivniju razinu, a uloga žena, izuzev reprodukcije radne snage, postaje gotovo potpuno nevažna – guralo ih se u drugi plan na najokrutnije moguće načine, a zatim stavljalo u fokus prema potrebi i to ne na pozitivan način.

Osim na žene, mehanizacija tijela odnosi se i na ostatak radne snage koju se maksimalno iskorištava u svrhu ostvarivanja što veće zarade i akumulacije kapitala. Federici navodi da su iz mehanicističke filozofije potekla dva modela pokretanja tijela koje je mašina – s jedne strane radi se o kartezijanskom modelu koji govori o „mogućnosti razvoja individualnog mehanizma samodiscipline, samoupravljanja i samouređivanja, ostavljajući prostor za dobrovoljne radne odnose i upravu, zasnovane na suglasnosti”, a s druge strane „imamo Hobbesov model koji osporava mogućnost postojanja razuma oslobođenog od tijela, eksternalizira komandne funkcije i dodjeljuje ih apsolutnom autoritetu države” (Ibid., 186). Prema mehanicističkoj filozofiji tijelo se shvaća kao sirova materija, potpuno lišena bilo kakvih racionalnih kvaliteta, piše Federici, ono ne zna, ne želi i ne osjeća.

Kada govorimo o shvaćanju tijela u kontekstu kapitalizma i radne snage, možemo ga sažeti u jednoj rečenici koju Federici navodi na samom početku svoje knjige: „Telo je moralo da umre, da bi radna snaga mogla da živi”. Federici pri tome misli na to da je umrlo shvaćanje tijela kao spremišta magijskih moći, a takvo uništavanje pretkapitalističkih vjerovanja, praksi i društvenih subjekata, poslužilo je razvoju mehaničkog tijela, odnosno tijela-mašine (Ibid., 180). Jedan je od primjera iskorjenjivanja takvih vjerovanja i ranije spomenuti lov na vještice, a sve skupa poslužilo je razvoju prve mašine koju je razvio kapitalizam – tijela-mašine koje djeluje prema dva gore navedena modela (Ibid., 186).

Mehanizacija tijela kompleksna je tema koja bi se zasigurno mogla obraditi i puno detaljnije, no zbog opsega ovoga rada, ostat ćemo u granicama koje se uglavnom dotiču ženskoga tijela. U nastavku ćemo se, stoga, posvetiti prostituciji i seksualnosti te ulogama koju su imale crkva i države u postupku mehanizacije tijela, koja kao posljedicu donosi i otuđenje od istoga.

3.2.1. Prostitucija i seksualnost: uloga crkve i države u definiranju ženskoga tijela

Uz pojam prostitucije često se prvo veže negativna konotacija, a takav je stav primarno prevladavao i u kapitalizmu i prije njegove pojave. U onim trenucima kada vladajući prostituciju nisu vidjeli kao nešto loše i ilegalno, iskoristili su je kako bi prisilili žene da svoje tijelo učine javno dostupnim kako bi, primjerice, u trenucima kada je nedostajalo radne snage osigurali povećanje iste ili ako se predosjećao nekakav bunt, isti i ublažili ili spriječili. Prije nego spomenemo primjere utjecaja prostitucije i seksualnosti na status žena, ali i sami razvoj kapitalizma, potrebno je dati definiciju prostitucije te jasno istaknuti da ćemo pod pojmom seksualnosti zapravo pokazati na koji su način vladajući kontrolirali spolne odnose i ponašanje žena. Prostitucija, prema definiciji *Hrvatske enciklopedije*, predstavlja pružanje seksualnih usluga uz novčanu ili drugu materijalnu naknadu; a sami naziv prostitucija danas se sve češće zamjenjuje vrijednosno neutralni izraz seksualni rad. Ova pojava, koja se u društvu često naziva i najstarijom profesijom, najčešće se povezuje sa ženama (*Hrvatska enciklopedija*, 2022g).

Ako se osvrnemo na dio definicije koji kaže da se prostitucija danas sve češće zamjenjuje izrazom seksualni rad, ne možemo ne primijetiti da je on u određenim trenucima tranzicije upravo i bio rad, ponekad i neplaćeni. Iako su muškarci bili primatelji usluga, kada govorimo o prostituciji kao (nametnutom) radu, najčešće se, naime, radilo u korist države i/ili crkve. U jednom trenutku, piše Federici, dolazi do institucionalizacije prostitucije – otvaraju se javne kuće, što je podržala čak i crkva, a jedan je od razloga bio taj što se smatralo da su one lijek za homoseksualnost, koja je u tom razdoblju bila posebno problematična zbog straha od depopulacije nakon kuge. Tada države postaju glavni menadžeri klasnih odnosa i nadzornici reprodukcije radne snage. Osim toga, javne kuće koje su se širile Europom u to doba, poslužile su i za ublažavanje nezadovoljstva proleterске omladine (Federici 2009, 66). Federici bilježi:

Tako su između 1350. i 1450. u svakom gradu i varošici u Italiji i Francuskoj otvorene državno sponzorisane javne kuće, finansirane od poreskih prigoda, koje su po broju daleko premašivale one iz XIX. Veka. Samo u Amijenu, godine 1453, postojale su 53 javne kuće. Pored toga, ukinuta su sva ograničenja i kazne u vezi sa prostitucijom. Prostitutke su sada mogle da traže mušterije u svim delovima grada, čak i ispred crkve, za vreme mise. Nisu više morale da se pridržavaju posebnih pravila u oblačenju ili da nose vidljive oznake, zato što je prostitucija bila zvanično priznata kao javna delatnost (*Ibid.*, 67).

Još jedna poražavajuća činjenica jest da je u nekim trenucima čak i silovanje bilo dekriminalizirano ako se radilo o ženama iz niže klase. Tako se, na primjer, u Veneciji u 14. stoljeću dobilo tek nešto više od packi za silovanje, čak i ako bi se radilo o čestim slučajevima grupnog silovanja, a u Francuskoj je, primjerice, grupno silovanje proleterskih žena bilo uobičajena praksa, silovatelji su silovali žene otvoreno, bučno, nekada bi ih bilo čak i do 15, upadali bi u kuće žrtava i vukli bi ih niz ulice, piše Federici (Ibid., 65).

Država je, kao što smo već naveli, sva ova ponašanja tolerirala kako bi ublažila tenzije ili spriječila depopulaciju, a žene su ponovno bile te koje su platile cijenu. Na jednak način država i crkva uplitala su se i u seksualne odnose – intervernirali su onda kada su od toga imali koristi. Kada bi postojala potreba za povećanjem populacije, država i/ili crkva preuzeli bi kontrolu nad ženskim tijelom i reprodukcijom i strogo ih kažnjavali ako bi se tome odupirale. Federici smatra da je kontrola ženskog tijela i njeno doživljavanje kao "mašine za rađanje nove radne snage" također važan aspekt prvobitne akumulacije koji je Marx izostavio u svojim analizama. U trenucima kada se vladajući upliću u seksualnost dolazi do toga da se ženama strogo zabranjuje kontracepcija ili ikakav utjecaj na razvoj trudnoće. Smatralo da žene, zbog seksualnih nagona, imaju moć nad muškarcima, isključuje ih se iz liturgije, a seksualnost se pretvara u predmet stida, ukratko, dolazi do politizacije seksualnosti. Čitamo kod Federici:

U tom procesu, „seksualnost je dobila novi značaj...Postala je predmet ispovedi, u kojoj su najsitniji detalji nečijih najintimnijih telesnih funkcija postali tema razgovora”, pri čemu su „različiti aspekti seksa bili razdvojeni na misao, reč, nameru, nevoljen porive i konkretne seksualne radnje, da bi tako formirali nauku o seksualnosti” (Ibid., 52).

Iz svega navedenoga možemo zaključiti da je uloga crkve i države imala ključnu ulogu u definiranju ženskoga tijela koje je služilo kao sredstvo ostvarivanja određenih ciljeva te kasnije imalo važnu ulogu u stvaranju novoga, kapitalističkog društva. Oduzimanje prava upravljanja vlastitim tijelom na koncu dovodi i do otuđenja od njega, no tim ćemo se problemom detaljnije baviti u nastavku.

3.2.2. Alijenacija

Fenomen alijenacije neobično nam je važan za temu našega rada. Premda se može primijeniti u kontekstu raznih životnih segmenata, njime možemo podrobnije pojasniti problem eksploatacije radne snage i s njime povezanu problem kontrole ženskoga tijela. Kod Marxa problem alijenacije je vezan uz rad, odnosno, ona podrazumijeva trostruki fenomen otuđenja čovjeka od procesa rada, proizvoda koji je izradio i samoga sebe. Poznato je da je radna snaga u kapitalizmu radila za sredstva koja bi bila dovoljna tek za održanje vlastite egzistencije, ponekad čak ni to, te je na koncu dolazilo do toga da je proizvod koji on sam proizvodi (ili bar jedan njegov dio), otuđen od njega sama, proizvod vlada njime, umjesto da bude obrnuto. U *Ranim radovima* Marx o fenomenu alijenacije ovako piše:

Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu. Radnik postaje utoliko jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Povećanjem vrijednosti svijeta stvari raste obezvređivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu, i to u razmjeru u kojém uopće proizvodi robe.

Ta činjenica izražava samo to: da se predmet proizveden radom, njegov proizvod, suprotstavlja njemu kao tuđe biće, kao sila nezavisna od proizvođača. Proizvod rada jest rad koji se fiksirao u jednom predmetu, koji je postao stvar, to je opredmećenje rada. Ostvarenje (Verwirklichung) rada jest njegovo opredmećivanje. Ovo ozbiljenje rada pojavljuje se u nacionalno-ekonomskom stanju kao obestvarenje (Entwirklichung) radnika, opredmećenje kao gubitak i ropstvo predmeta, prisvajanje kao otuđenje, kao ospoljenje.

Ozbiljenje rada toliko se pojavljuje kao obestvarenje, da se radnik obestvaruje do smrti od gladi. Opredmećenje se toliko pojavljuje kao gubitak predmeta, da je radnik lišen najnužnijih predmeta, ne samo predmeta za život, nego i predmeta rada. Štoviše, sam rad postaje predmet kojeg se radnik može domoći samo najvećim naporom i sasvim neredovitim prekidima. Prisvajanje predmeta pojavljuje se do te mjere kao otuđenje, da radnik, ukoliko proizvodi više predmeta, utoliko može manje posjedovati i utoliko više dospijeva pod vlast svog proizvoda, kapitala (Marx i Engels 1989, 245).

Drugi primjer alijenacije kojim ćemo se baviti u ovom potpoglavlju jest otuđenje od vlastita tijela kao posljedica prostitucije. Kada govorimo o marksističkom tumačenju kapitalističkog društva, već smo istakli da se radna snaga otuđuje od vlastita rada jer ona samo u određenom dijelu sudjeluje u proizvodnji jednog segmenta proizvoda, a na koncu možda ni ne vidi gotov proizvod

i/ili ga nikada sam ne koristi. Ono što je još gore jest da radnik u kapitalističkom društvu mora proizvoditi sve više, dok istovremeno posjeduje sve manje. Marx naglašava:

Ozbiljenje rada toliko se pojavljuje kao obestvarenje, da se radnik obestvaruje do smrti od gladi. Opremećenje se toliko pojavljuje kao gubitak predmeta, da je radnik lišen najnužnijih predmeta, ne samo predmeta za život, nego i predmeta rada. Štoviše, sam rad postaje predmet kojeg se radnik može domoći samo najvećim naporom i sasvim neredovitim prekidima. Prisvajanje predmeta pojavljuje se do te mjere kao otuđenje, da radnik, ukoliko proizvodi više predmeta, utoliko može manje posjedovati i utoliko više dospijeva pod vlast svog proizvoda, kapitala (Ibid., 246).

Ovaj širi kontekst važan je zbog toga što, kada govorimo o prostituciji, žensko tijelo možemo također tumačiti kao rad koji je odvojen od žene same onda kada „obavlja svoju djelatnost”. Naime, njezino tijelo tada postaje sredstvo kojim si osigurava financijsku sigurnost, ono esencijalno za osiguravanje egzistencije i praktički se daje drugome na korištenje. Bamdev Adhikari navodi da, kada prostitutke nude svoje tijelo klijentima, one zapravo ne mogu kontrolirati sami seksualni čin, a njihov rada tada postaje tuđe vlasništvo sve dok taj seksualni čin traje (Bamdev 2019, 26). Osim alijenacije od vlastita tijela, pa i gubitka identiteta i slično, prostitutke doživljavaju i društvenu alijenaciju.

Pri tranziciji iz feudalizma u kapitalizam žene ne samo da su iz prve ruke mogle doživjeti alijenaciju od vlastita tijela i rada, već nisu ni imale drugog izbora – prisiljene su rađati novu radnu snagu koja će kasnije biti eksploatirana, a ako su radnici bili otuđeni od produkta vlastita rada jer u konačnici nisu s njim imali veze već su stvarali samo jedan njegov dio, onda su žene, mogli bismo reći, bile dvostruko otuđene – osim što im je bio uskraćen direktan rad (pa sam time i potencijalni produkt istoga), one su bile otuđene i od radne snage koju su stvorile, a koja se kasnije otuđila od vlastita rada. Eksploatacija radne snage iscrpna je tema koju ćemo pokušati u kratkoj skici prikazati u sljedećem potpoglavlju.

3.2.3. Eksploatacija radne snage

Eksploatacija radne snage ključan je moment razvoja kapitalizma jer se istom, između ostaloga, postiglo to da se još jasnije vide klasne razlike – buržuji su bili sve bogatiji, proleter i sve više na rubu egzistencije, a sve s ciljem akumulacije kapitala. Ista ta eksploatacija karakteristična za

kapitalizam na neki je način rezultat izmjene društveno-vlasničkih odnosa koji su nastupili pri tranziciji iz feudalizma u kapitalizam. U nastavku ćemo se detaljnije baviti ovom pojavom te na kraju rada i zaključiti kako je eksploatacija radne snage povezana s položajem žena u kapitalizmu.

Ivan Ferenčak piše da se kapitalistički radni dan sastoji od dvaju dijelova – jedno je potrebno radno vrijeme u kojemu radna snaga reproducira vlastitu vrijednost, odnosno proizvodi robe čija je vrijednost jednaka vrijednosti radne snage, a drugo je višak radnog vremena kada se produži proces proizvodnje i trošenje radne snage, čime se dobiva eksploatatorski karakter te dolazi do proizvodnje viška vrijednosti. Autor navodi:

U višku radnog vremena radnik proizvodi višak vrijednosti – višak proizvoda i, eto eksploatacije, radi besplatno, radi bez naknade. Ovdje se, dakle, ne radi o "quid pro quo" u punom smislu riječi. Kapitalist, iako plaća vrijednost radne snage, dobiva veću vrijednost, dobiva nešto (višak vrijednosti), a ne daje ništa zauzvrat.

Prema tome, proizvedena vrijednost je, a zbog eksploatacije, uvijek veća od cijene koštanja. Naime, Marxov je stav, kapitalističko koštanje robe se mjeri utroškom kapitala, a stvarno koštanje robe (vrijednost) utroškom rada. Dakako, radnika košta i višak rada iako mu nije plaćen. Radnikov rad ima prirodni dar, tvrdi dalje marksistička politička ekonomija, da stvarajući novu vrijednost (novostvorenu vrijednost, koja se sastoji od uloženog potrebnog rada, čiji je ekvivalent radnikova najamnina, i neplaćenog viška rada odnosno viška vrijednosti) održava staru (utrošeni konstantni kapital koji, a to je bitno, niti na koji način ne sudjeluje u stvaranju viška vrijednosti) prenoseći je na novi proizvod – vrijednost. Radnikov je rad u isto vrijeme sposoban prenositi staru vrijednost i stvarati novu zahvaljujući svom dvostrukom karakteru - konkretnom i apstraktnom. Radna snaga je, zahvaljujući eksploataciji, upotrebna vrijednost za višu, aktivnu prometnu vrijednost (Ferenčak 1993, 261).

Nadalje u tekstu Ferenčak navodi da osim neposrednog oblika eksploatacije u kojemu radnik mora prodavati radnu snagu da bi preživio, postoji i posredni oblik eksploatacije, tzv. parazitizam prema kojemu prisvajanje dijela viška vrijednosti samo i jedino na osnovi vlasništva, ne pridonoseći funkcioniranju kapitalističke ekonomije (Ibid., 262).

Višak vrijednosti je, dakle, eksploatacija, izvor još jednog parazitskog dohotka. Naime, suvišak viška vrijednosti iznad prosječnog profita (ovaj posljednji pripada kapitalisti radniku – aktivnom kapitalisti – zakupcu) u obliku rente odlazi u ruke pukog vlasnika zemlje) (Ibid., 262).

Marx smatra da je stopa viška vrijednosti točan izraz za stupanj kojim kapital eksploatira radnu snagu, odnosno kapitalist radnika (Marx 1978, 196). Ferenčak spominje da će Marx optužiti kapitalizam za eksploataciju, no, kako navodi Ferenčak, bez kapitalizma i kapitalista bila bi

izgubljena mogućnost efikasne prodaje rada i osiguranje primjerene egzistencije mnogih ljudi (Ferenčak 1993, 262).

Kao što se može zaključiti, eksploatacija radne snage srž je razvoja kapitalističkog društva. Ona stvara jasnu razliku između dvaju suprotstavljenih klasa, a ako se složimo s Marxovom tvrdnjom da je stopa viška vrijednosti izraz za stupanj kojim kapital eksploatira radnu snagu, ne možemo se ne zapitati kako onda mjerimo stupanj eksploatiranosti žena koje u tom istom društvu indirektno bile radna snaga i to bez gotovo ikakvih prava? Mogli bismo reći da je to samo jedno od pitanja za koja Federici smatra da ih je Marx izostavio iz svoje analize, no o tome slijedi detaljniji govor u nastavku rada, čime ćemo pokušati zaključiti kompleksnu temu ovoga rada.

4. Federici vs. Marx: zaključne bilješke

Rasprava o tranziciji iz feudalizam u kapitalizam vrlo je kompleksna tema u kojoj se lako izgubiti ili doći do krivih zaključaka. Primjer je i sama činjenica da Marx u svojim ranim radovima smatra da je kapitalizam zapravo uvijek postojao i kao da je, kako to Čakardić opisuje, „riječ o konačnom zgoditku buržoazije koja se oslobodila feudalističkih okova” (Čakardić 2018, 59). Zatim u *Kapitalu* i djelu *Grundrisse* odbacuje takve stavove i okreće se historijskoj analizi kapitalizma. Prema Marxu se uz tranziciju usko veže pojam prvobitne akumulacije kapitala koji nije, kako on to bilježi:

... ništa drugo do istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. On je »prvobitan« zato što sačinjava predistoriju kapitala i načina proizvodnje koji mu odgovara. Ekonomska struktura kapitalističkog društva proizišla je iz ekonomske strukture feudalnog društva. Raspadanje ovog drugog oslobodilo je elemente prvog (Marx 1978, 631).

Za Marxa, kako je to opisala Čakardić na jednome od predavanja održanom na Filozofskom fakultetu u sklopu kolegija Socijalna filozofija 2019. godine, tranziciju iz feudalizma u kapitalizam označava promjena proizvodnih odnosa (društvo = proizvodni odnos), razvoj centralizirane države i njezine aparature (vojska, policija...), integracija političke i ekonomske moći, polarizacija klasa (buržoazija i proletarijat), struktura porodica, eksproprijacija zemlje (14. i 15. stoljeće u Velikoj Britaniji, protjerivanje seljaka s malih posjedovnih jedinica kako bi postali slobodna najamna radna snaga) i individuum.

Marx povijest vidi kao povijest klasnih borbi (Marx i Engels 2008, 566), a u kapitalizmu se radi se o sukobu buržoazije i proletarijata, isto tako on problem kapitalizma vidi u eksploataciji radne snage koju se besramno iskorištava i tjera na preživljavanje te rad za osiguravanje tek osnovnih sredstava za egzistenciju, ponekad ni to. Nedostatak Marxova tumačenja tranzicije je, kako prepoznaje Federici, to što ne vidi da se i žene iskorištavalo i to baš u svrhu proizvodnje iste te eksploatirane radne snage o kojoj Marx govori. Problem leži u tome što se žene tjera na rad koji se tiče obitelji i kućanstva koji nije plaćen, praktički ih se isključuje iz društva i ikakvog života, osim onoga u kućanstvu.

Federici navodi da prvobitna akumulacija nije samo akumulacija i koncentracija upotrebljive radne snage i kapitala, već i akumulacija razlika i podjela unutar radničke klase, dok za kapitalističku

akumulaciju tvrdi da je ne možemo poistovjetiti s oslobađanjem radnika i radnica ili u napretku kapitalizma vidjeti izraz historijskog progressa. Autorica ističe:

Kapitalizam je stvorio još brutalnije i podmuklije oblike porobljavanja, tako što je u telo proletarijata uneo duboke podele, koje su poslužile za intenziviranje i prikrivanje eksploatacije. Dobrim delom zahvaljujući upravo tim nametnutim podelama – naročito onoj između žena i muškaraca – kapitalistička akumulacija i danas nastavlja da pustoši život u svakom kutku planete (Federici 2009, 86).

Federici u svoj opis prvobitne akumulacije uključuje sljedeće historijske fenomene (Ibid., 19):

1. Razvoj rodne podjele rada
2. Uspostavljanje novog patrijarhalnog poretka (isključivanje žena iz najamnog rada)
3. Mehanizacija proleterskog tijela i njegova transformacija (žene postaju mašina za rađanje radne snage)
4. Lov na vještice

U gore navedenim fenomenima sažeto je sadržana razlika između Marxovog i Federicinog tumačenja prvobitne akumulacije, stvaranja i razvoja kapitalističkog društva i tranzicije iz feudalizma u kapitalizam uopće. Osim toga, Federici smatra da je Marx naivno vjerovao da će se nasilje koje je bilo prisutno u počecima smanjiti kako se kapitalizam bude razvijao, što se nije dogodilo.

Tranzicija iz feudalizma u kapitalizam fenomen je koji je definirao društvo već od 14. i 15. stoljeća, a mnoge njegove posljedice osjetimo i danas. Dok se Marx fokusirao na "slobodne" najamne radnike, u ovom radu pokušali smo, po uzoru na Federici, pokazati kako je kapitalizam utjecao na živote žena i doveo do toga da gube ono mala običajnih prava koja su imala u feudalizmu, odnosno isključio ih iz društva, gurnuo u pozadinu i ondje držao po potrebi. Teorija socijalne reprodukcije sažima velik dio utjecaja tranzicije u kapitalizam i kapitalističkog razvoja jer pokazuje da se isto odvijalo preko ženinih leđa jer je ona bila ta koja je stvarala radnu snagu koja će kasnije biti eksploatirana. Cijeli taj proces reprodukcije radne snage i popravljane demografske slike općenito događali su se pod kontrolom države i crkve koje su upravljale ženinim pravom rađanja i životom općenito – zabranjena im je kontracepcija, dozvoljene određene poze tijekom spolnih odnosa, nehumano ih se kažnjavalo za kršenje svega ono što su ljudi, pa čak i obični susjedi, smatrali pogrešnim. Stavljanje žena u prvi plan za njih je u kapitalizmu (gotovo) uvijek imalo samo negativnu konotaciju jer bi se to događalo onda kada bi crkva i država od toga imale koristi, kao

što je bio slučaj nakon kuge kada je legalizirana prostitucija i kada su se javne kuće osnivale iz državnog proračuna, a silovanje prolazilo gotovo uopće nekažnjavano.

Možemo zaključiti da je Marx postavio temelje za definiranje tranzicije u kapitalizam kojemu manjka bitan aspekt, a koji ističe i nadopunjava Federici, a to je da se uz Marxove momente tranzicije ne smije izostaviti i razvoj rodne podjele rada, uspostavljanje novog patrijarhalnog poretka, mehanizacija tijela itd. Složit ćemo se i da je jedna od glavnih karakteristika kapitalizma klasna borba, odnosno borba buržoazije i proletarijata, no u jednu ruku to je i borba žena protiv svih uključenih u kapitalističko društvo. Kapitalizam je obilježio položaj ženskoga roda u negativnom materijalističkom smislu i to ne smije biti zanemareno kada govorimo o njegovu razvoju. Međutim, paradoksalno, on je doveo i do toga da se one aktiviraju, udruže i bore za svoja prava, a to je nešto što je potrebno i u današnje vrijeme jer, bez obzira na razvijenost kojoj svjedočimo danas, žene su – kao što smo već utvrdili i na početku ovoga rada – i dalje često u lošijem položaju od muškaraca.

Literatura

1. Adhikari, Bamdev. 2019. „Prostitution as a Form of Human Alienation in Vargas Llosa's The Green House”, *JODEM: Journal of Language and Literature*, Vol. 10, No. 1, 2019, str. 25-32.
2. Arežina, Leontina, 2020. *Socijalna filozofija tranzicije iz feudalizma u kapitalizam: političko-marksistička interpretacija* (diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
3. Armstrong, Elisabeth. 2020. *Marxist and Socialist Feminism*. Northampton: Smith College.
4. Barbutov Krsteva, Tinche. 2015. „Položaj žena u 21. stoljeću: Niža plaća, više posla, bez mirovine”. *VoxFeminae*. <https://voxfeminae.net/vijesti/polozaj-zena-u-21-stoljecu-niza-placa-vise-posla-bez-mirovine/>. Pristup: 15 lipnja 2022.
5. Beauvoir, Simone de. 2016. *Drugi spol*. Zagreb: Ljevak. Prevela Mirna Šimat.
6. Bhattacharya, Tithi, 2019. „Što je teorija socijalne reprodukcije?”. *Slobodni Filozofski*. <http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/sto-je-teorija-socijalne-reprodukcije>. Pristup: 4. srpnja 2022.
7. Briggs, Robin. 2002. *Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. Oxford: Blackwell Publishing.
8. „The fourth wave of feminism”. 1998. *Britannica*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/feminism/The-fourth-wave-of-feminism>. Posjećeno: 18. lipnja 2022.
9. Butler, Judith. 2000. *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Prevela: Mirjana Paić-Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka.
10. „Witch”. 2022. *Cambridge Dictionary*. Dostupno na: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/witch>. Posjećeno: 18. lipnja 2022.
11. Cerjan-Letica, Gordana. 1985. „Feministički pokret – organizacija, oblici i sadržaj borbe“. *Revija za sociologiju*, Vol.15 No. 3-4, str. 167-182.
12. Čakardić, Ankica. 2019. „Klasna historija roda i agrarni kapitalizam”, u: Ankica Čakardić (ur.), *Filozofija je ženskog roda. Zbornik u čast Nadeždi Čačinović*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 211-229.

13. Čakardić, Ankica. 2019. *Predavanje iz kolegija „Socijalna filozofija”*. Zagreb: Filozofski fakultet.
14. Čakardić, Ankica. 2019. *Sablasi tranzicije: socijalna historija kapitalizma*. Zagreb – Rijeka: Jesenski i Turk, Drugo more.
15. Čakardić, Ankica. 2018. „Marx i teorija socijalne reprodukcije”, u: Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.), *Karl Marx: Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Zagreb: Breza, str. 111-131.
16. Čakardić, Ankica. 2018a. „Kapital je društveni odnos”. *Slobodni Filozofski*. Razgovor vodili Martin Beroš i Karolina Hrga. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2018/04/kapital-drustveni-odnos.html#2>. Pristup: 15. lipnja 2022.
17. Ćurić, Matea. 2013. *Liberalna feministička kritika*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.
18. Federici, Silvia. 2012. „Wages Against Housework”, u: *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. New York: PM Press/Autonomedia, str. 15-23.
19. Federici, Silvia. 2013. *Kaliban i veštica*. Preveo: Aleksa Golijanin. Beograd: Burevesnik.
20. Ferenčak, Ivan. 1993. „Teorija eksploatacije i neki argumenti protiv”. *Ekonomski vjesnik*, Vol. 6 No. 2, str. 261-267.
21. Ferenčak, Ivan. 1995. „Klasna politička ekonomija i teorija eksploatacije”. *Ekonomski vjesnik*, Vol. 8, No. 1, str. 41-44.
22. Heller, Henry. 2011. *The Birth of Capitalism: A 21st Century Perspective*. London: Pluto Press.
23. „Feudalizam”. 2022a. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=19403>. Posjećeno: 15. svibnja 2022.
24. „Historijski materijalizam”. 2022b. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=25762>. Posjećeno: 15. lipnja 2022.
25. „Feminizam”. 2022c. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19203>. Posjećeno: 15. lipnja 2022.
26. „Wollstonecraft, Mary”. 2022d. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=66327>. Posjećeno: 15. lipnja 2022.

27. „Sufražetkinje”. 2022e. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na:
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58664>. Posjećeno: 15. lipnja 2022.
28. „Malleus maleficarum”. 2022f. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na:
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38443>. Posjećeno: 18. lipnja 2022.
29. „Prostitucija”. 2022g. *Hrvatska enciklopedija*. Dostupno na:
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50714>. Posjećeno: 2. srpnja 2022.
30. „Vještica”. 2022h. *Hrvatski jezični portal*. Dostupno na:
https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19vWhV4. Posjećeno: 18. lipnja 2022.
31. Jarić, Ana. 2013. *Etnološki pogled na fenomen vještica*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
32. Kraljević, Marijan. 2020. „Ankica Čakardić, *Sablasi tranzicije: socijalna historija kapitalizma*, Naklada Jesenski i Turk, Drugo more, Zagreb – Rijeka 2019, 272 str.; Mladen Medved, *Iz feudalizma u kapitalizam. Iz kapitalizma...*, Srednja Europa, Zagreb 2019, 166 str.“. *Historijski zbornik*, Vol. 73, No. 2, str. 437-501. Dostupno na: *Historiografija.hr*. <http://historiografija.hr/?p=24510>. Pristup: 1. lipnja 2022.
33. Kukoč, Mislav. 1998. *Usud otuđenja*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
34. Marx, Karl i Friedrich Engels. 1989. *Rani radovi*. Preveo: Štanko Bošnjak. Zagreb: Naprijed.
35. Marx, Karl i Friedrich Engels. 2008. „Manifest Komunističke partije”. Preveo: Moša Pijade. *Ekonomija*, Vol. 15, No. 3, str. 565-596.
36. Marx, Karl. 1978. *Kapital*. Preveli: Moša Pijade i Rodoljub Čolaković. Beograd: Prosveta.
37. Meiksins Wood, Ellen. 2002. *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London: Verso.
38. Merrington, John. 1976. „Town and Country in the Transition to Capitalism”. U: Rodney Hilton (ur.), *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London: New Left Books, str. 170-195.
39. Posel, Dora. 2021. *Povijest i razvoj feminističke teorijske misli*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

40. Šimac, Goran. 2021. „Kako zapravo žive naši susjedi Romi u Hrvatskoj?”. *Tris*. Dostupno na: <https://tris.com.hr/2021/03/kako-zapravo-zive-nasi-susjedi-romi-u-hrvatskoj/>. Pristup: 15. lipnja 2022.
41. Šolaja, Katarina. 2017. *Feminizam i žena današnjice*. Zagreb: Sveučilište Sjever.
42. Vragović Smolić, Anja. 2021. *Vidljivost i percepcija feminističkih pokreta na društvenim mrežama kod studentske populacije*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
43. Watkins, Susan Alice, Marisa Rueda i Marta Rodriguez. 2002. *Feminizam za početnike*. Prijevod: Mirjana Paić-Jurinić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
44. Žimbrek, Ivana Mihaela. 2014. „Vodič kroz pravce i valove u feminizmu za početnike”. *VoxFeminae*. Dostupno na: <https://voxfeminae.net/pravednost/vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke/>. Pristup: 15. lipnja 2022.